

9. Сучасна українська мова. Синтаксис : підручник / за ред. О.Д. Пономаріва. — К. : Либідь, 1994. — 256 с.
10. Христіанінова Р.О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові : [монографія] / Р.О. Христіанінова. — К. : Інститут української мови ; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. — 368 с.
11. Шульжук К.Ф. Складне речення в українській мові / К.Ф. Шульжук. — К. : Вища школа, 1989. — 135 с.

The article analyzes the cognitive nature of *skladnopidrādno* of a sentence as a kind of expressive syntax of the historical discourse «Bohdan Khmelnytsky» Ivan Ogiienka. Substantiated and proven dominance of syntactic means expression of expressiveness, revealed the features of the *skladnopidrādni* sentences in the syntactic means of expressiveness through the artwork of functioning of such structures in the historical discourse of the author.

Key words: exuberant, expressive syntax, syntactic means of expressiveness, discourse, complex sentence.

Отримано: 20.02.2017 р.

УДК 81'366.544

Л. М. Колібаба

Інститут української мови НАН України

ЛІНГВІСТИЧНИЙ СТАТУС ЗНАХІДНОГО ВІДМІНКА МНОЖИНИ ІМЕННИКІВ У ФОРМІ НАЗИВНОГО В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ІВАНА ОГІЄНКА ТА В СУЧАСНІЙ МОВНІЙ ПРАКТИЦІ

У статті розглянуто лінгвістичні погляди І. Огієнка щодо походження та закономірностей функціонування в українській літературній мові знахідного відмінка множини іменників – назв істот у формі називного відмінка. Проаналізовано наукові ідеї ученого в контексті розвитку сучасної лінгвоукраїністики та мовної практики. Запропоновано перелік іменників – назв неосіб, які в знахідному відмінку множини мають форму називного відмінка, встановлено місце цих форм у сучасній системі словозміни іменників.

Ключові слова: іменник, знахідний відмінок, називний відмінок, родовий відмінок, множина, чоловічий рід, жіночий рід, середній рід.

Наскрізною ідеєю, що пронизує лінгвістичний доробок І. Огієнка, є визнання й невтомне відстоювання самостійності та окремішності української мови на тлі інших слов'янських мов. Славетний мовознавець і великий патріот своєї Батьківщини постійно акцентував увагу на тому, що «українська культура своєрідна й самостійна, так само своєрідна й самостійна наша українська мова. Вона має багато своїх притаманних ознак, які роблять її самостійною, від інших слов'янських мов відмінною. І ці притаманні властивості нашої мови, – закликав він, – ми повинні плекати, як зіницю ока свого. Вони повинні бути дорогими кожному з нас, як ознаки справді наші рідні» [6, с.422].

«Суто українськими» відмінковими формами І. Огієнко вважав давальний відмінок однини іменників чоловічого роду II відміни із закінченнями *-ові, -еві (-єві)*, знахідний відмінок іменників чоловічого роду однини у формі родового на *-а (-я)*, знахідний множини у формі називного та «кличну форму (кличний відмінок)» [6, с.252-261].

У пропонованій статті ми розглянемо наукові ідеї вченого в контексті розвитку сучасної лінгвоукраїністики та мовної практики, зокрема докладно проаналізуємо лінгвістичні погляди І. Огієнка щодо походження та закономірностей функціонування в українській літературній мові знахідного відмінка множини іменників – назв істот у формі називного відмінка, спробуємо встановити місце цих форм у сучасній системі словозміни іменників, що особливо важливо під час укладання граматичних словників.

*У художньому та розмовному стилях української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХІ ст., децю рідше – в публіцистиці спостерігаємо функціонування в знахідному відмінку множини двох варіантів відмінкових форм іменників – назв істот усіх родів – форму, що збігається з родовим відмінком, і форму, тотожну називному відмінкові, пор.: ...крадькома продав троля **коней і волів** (М. Стельмах); ... **виганяти на пашу колгоспних коней**, сидячи верхи на Буланому чи Мулиці (А. Дімаров); ... **Кравчина випускає гусей** (О. Довженко); **Весною ... вигнали ми своїх зголоднілих за зиму корівок на пашу** (І. Цюпа); ... **чабани випускають овець** із кошир (О. Гончар); **А він, Санько, мов мала дитина, мусить пасти курчат** (В. Рутківський) і **Другого дня, не дуже її торгуючись, він продав на ярмарку і бричку, і коні** (М. Стельмах); **Того дня старий конюший звелів переганяти коні в луз** (І. Білик); **Я нас ягнята за селом** (Т. Шевченко); ... **дитина метелики, пташок гонить** (Марко Вовчок); **Маруся ... теж бджоли** доглядала так, що аж, незвичайні, кусали її і тим робили часом із лубенького личенька не знати що (Марко Вовчок); **Джеся мусив везти хліб на базар, продати її заплатити йому [шинкарю] гроші та викупити кожуха, а тут треба було годувати панські качки** (І. Нечуй-Левицький); **Цей човен – чисте корито, з якого годують в нас свині** (І. Нечуй-Левицький); – **Ось ми поставимо оті червоні опудала по своїх городах лякати горобці та ворони**, – крикнув один козак з холопів (І. Нечуй-Левицький); **Не в одного дядька зане серце, як гляне він на дітей, що ганяють кури по дорозі** (М. Грушевський); **Іван сидів і слухав, забувши зовсім, що має доглядати корови** (М. Коцюбинський); **Жену з поля корови та віці** (Ю. Мушкетик); – **Якого біса мені тут сидіти!** – здивувався Бульба, звертаючись до Товкача. – **Щоб я став гречкосієм, пічкуром. Доглядати віці та свині та з жінкою бабитися!** (О. Довженко); **Гордії пішов раки ловити** (У. Самчук); **Не хотіла чапля рибок, а тепер їсть жаби** (Укр. мусив'я); **Семенко все бігав, все робив, що мама казала, і раз по раз гримав на молодші сестри** (В. Стефанік); ... **Совб підвищує свою присутність на ринку Європи, її курчат** активно закуповують у Голландії, Німеччині (Агробізнес сьогодні, 2013, № 4) і под.*

І. Огієнко звертає увагу на те, що «в старослов'янській мові, як і в давній українській, знахідний відмінок множини формою своєю відрізнявся від відмінку називного. Але вже в давнину ця різниця стерлася, і в множині називний та знахідний відмінки звичайно бриніли однаково, цебто мали одну форму» [7, с.309]. «У давній мові, – пояснював мовознавець, – коли прямим предметом була назва живої істоти, то по вимові своїй цей знахідний відмінок був однаковий із називним (хоч по формі їх ще довго розрізняли), а не з родовим» [Там само]. Отже, констатував І. Огієнко, «в давнину назви всіх живих істот – чи то тварин, чи то людей – в знахідному множини завжди мали свою старшу форму, однакову з відмінком називним, і не змішували її з формою родового» [Там само]. Свій висновок дослідник потвердив багатьма ілюстраціями з давніх Євангелій X-XI ст., старої української мови XI-XII ст., стародавніх пам'яток живої української мови XV-XVIII ст. [6, с.258].

На тому, що в українській мові іменники – назви істот у знахідному відмінку множини мають форму називного відмінка, а не родового, наголошували

й інші мовознавці [3, с.61, 97-98; 2, с.114]. Зокрема, дослідник системи словозміни української мови І.М. Керницький на матеріалі пам'яток XVI ст. установив, що знахідний відмінок множини від особових назв має форму як родового, так і називного відмінка множини, а знахідний відмінок множини від назв тварин завжди має форму називного відмінка множини [3, с.61, 97-98].

Уживання іменників – назв істот у знахідному відмінку множини у формі називного І. Огієнко справедливо вважав ознакою «живої» народної мови [7, с.31-311], що засвідчують численні випадки використання цих форм в усній народній творчості українського народу – прислів'ях, приказках, піснях, казках тощо, напр.: *Опанас волш пас, а дівчина бички* (Номис); *Сова спить, а кури бачить* (Укр. присл.); *Придбали діти, дбайте, щоб було що ї надіти* (Укр. присл.); *Ой, там Роман волш пасе* (Укр. нар. пісня); *Ой, він [милий] оре, волш гонить* (Укр. нар. пісня); *Розпрягайте, хлопці, коні Та лягайте спочивать* (Укр. нар. пісня); *Полишила перепілонька свої дрібні діти* (Укр. нар. коліскова пісня); *Сидить Василь коло ясель, корови годує* (Коломийка); *А на тім яворі сиз орел сидить, Сиз орел сидить, з рибою говорить: – Ой бути нам, рибо, у одного пана, У одного пана, пана Івана. Тобую, рибо, гості вітати, А моїм пером – листи писати!* (Колядка, записана в м. Острі Козелецького району Чернігівської обл. на початку 1850-х рр.); *Найхали гості да непрохані – І непрохані, несподівані. Попускали коні непутані – І непутані, й негуздані. Вони сад-виноград да поламали, Райській пташки да розігнали* (Колядка, записана в с. Мрині Носівського району Чернігівської обл.); [Діл:]...*а зимою хоч бджоли й забирають додому, а я все-таки тут живу* (Укр. нар. казка) та багато інших. Щироке вживання іменників у знахідному відмінку множини в формі називного відмінка в українському фольклорі дало підстави деяким дослідникам кваліфікувати ці форми як «розмовні» [8, с.168].

Конструкції зі знахідним множини в формі називного, за спостереженнями І.І. Огієнка, властиві й іншим слов'янським мовам, зокрема «мові польській, болгарській» [6, с.259; 7, с.311]. «Російська мова, – наголошує дослідник, – вже з давнього часу загубила цю форму і в неї знахідний множини від живих істот тепер завжди має форму тільки родового» [6, с.260].

Проте з XIV ст. в пам'ятках зафіксовані «перші випадки заступлення форми знахідного формою родового множини живих осіб та тварин по перехідних дієсловах» [7, с.311] і поступово в українській літературній мові «запанувало таке розрізнення: знахідний осіб (людей) може бути однаковий і з родовим, але знахідний тварин позостається стародавній, цебто однаковий із називним» [7, с.312]. Зазначена диференціація відмінкових форм іменників за семантичною ознакою «особа» / «неособа» загалом збереглася й до сьогодні. Однак якщо І. Огієнко наголошував, що форми, спільні для знахідного та родового відмінків, можливі лише для назв осіб (людей), а для неосіб (тварин) нормативною є форма знахідного відмінка, яка збігається з називним, то в мовній практиці середини XX ст. – початку XXI ст. в знахідному відмінку множини форми іменників – назв свійських тварин та комах, тотожні родовому відмінкові, майже повністю витіснили ті, що збігаються з називним відмінком, пор.: *пастити коней і коні, доїти корів і корови, годувати свиней і свині, гонити овець і вівці, доглядати бджіл і бджоли, ловити горобців і горобці* й под. Цю норму кодифіковано в граматичних описах сучасної української літературної мови [9, с.92, 112, 121; 1, с.19; 2, с.106], підручниках та посібниках для вищої школи [10, с.361, 363], чинному «Українському правописі» [17, с.67, 76, 79].

Але навіть за такого чіткого семантичного критерію розмежування відмінкових форм, як «особа» / «неособа», вичерпний перелік тих іменників, для яких уможливлено мати в знахідному відмінку множини форму називного відмінка,

установити складно. У сучасних граматиках та «Українському правописі» їх перелік обмежено здебільшого назвами свійських тварин (*кони, воли, корови, вівці, свині, кози; телята, ягнята, лисенята*), птахів (*кури, гуси, качки, індик; курчата, гусята, каченята, індичата, орлята*) та деяких комах (*бджоли*), хоч «жива» народна мова, усна народна творчість українського народу і художня література засвідчують значно більше іменників, які в знахідному відмінку множини мають форму називного відмінка. М. Наконечний доповнив поданий список іменниками *олени, зайці, лисиці, серни (сарни), тури; лошата, поросята, слонята, мишенята, щенята; голуб'ята, дрохви, перепели, тави, мухи, метелики, павуки* [5, с.125]. О.О. Тараненко серед іменників – назв істот, що можуть мати форму «називний – знахідний» (як варіант до форми «родовий – знахідний» або навіть єдину) подає назви найпростіших мікроорганізмів (*амеби, бацили, інфузорії, мікроби, віруси*) та інших тварин (*глисти, черви, п'явки, воші; оселедці, лини, цуки, раки*) [11, с.13].

Узагальнивши напрацювання української граматичної думки та найчисленніші вияви в мовній практиці, можемо констатувати, що в знахідному відмінку множини у формі називного відмінка найчастіше вживаються іменники, що позначають: істот – неосіб чоловічого роду: *кони, воли, бики, тури, хорти, рисаки, зайці, олени; індик, горобці, голуби, перепели, соколи; карасі, окуні, лини, короти, в'юни, оселедці, раки; комарі, метелики, павуки; мікроби, віруси, глисти, черви*; істот – неосіб жіночого роду: *корови, свині, вівці, кози, лисиці, сарни, миші; кури, гуси, качки; тташки, ворони, дрохви, тави; бджоли, мухи; воші; цуки, жаби, п'явка; амеби, бацили, інфузорії*; істот – неосіб середнього роду: *телята, ягнята, поросята, лошата, лисенята, мишенята, щенята, слонята; голуб'ята, курчата, гусята, каченята, індичата, орлята*.

Як засвідчує фактичний матеріал, в українській художній літературі та у фольклорі численним також є вживання в знахідному відмінку множини у формі називного відмінка іменників – назв осіб *діти, люди* та *гості*, пор.: *Придбали діти, дбайте, щоб було що й надіти* (Укр. присл.); *Я гуси пасла за селом, і діти бавила, і пряла* (І. Франко); *...по вечері він [І. Франко] бавив діти і робив коректу своєї збірки оповідань «В поті чала»* (В. Стефанік); *А на тім яворі сиз орел сидить, Сиз орел сидить, з рибою говорить: – Ой бути нам, рибо, у одного пана, У одного пана, пана Івана. Тобоя, рибо, гості вітати, А моїм пером – листи писати!* (Колядка, записано в м. Острі Козелецького району Чернігівської обл. на початку 1850-х рр.); [Д. Мерседес:] *Пабло, нам слід піти нагору гості бавить* (Леся Українка) і под.

В «Українському правописі» 1946 р. навіть була спеціальна примітка, що «слово *дитина* в знахідному відмінку множини має форми: *дітей*, а також *діти*» [15, с.76]. На цю ж особливість української мови звертала увагу у своїх дослідженнях і О. Курило [4, с.115].

Стосовно іменника *люди*, то І. М. Керницький зауважував, що в українських пам'ятках XVI ст. «знахідний відмінок від іменника *люди* постійно має закінчення –и» [3, с.61].

Причиною витіснення в знахідному відмінку множини форм називного відмінка формами родового відмінка І. Огієнко та М. Наконечний вважають вплив російської мови [6, с.260; 7, с.312; 5, с.125]. Зокрема, І. Огієнко наголошував, що «під впливом мови російської часто і в Україні вживають... форми родового відмінку: «Пас коней (а треба: пас коні)» [7, с.311]. Він констатував, що «до 1930-х років вільно вживали чисто української форми, а по цьому – змушені вживати форми російської. <...> дали так ніби забулася наша притаманна форма «пастн коні», і скрізь запанувала форма російська: «пастн ко-

ней» [7, с.313]. Проте, на думку П.Д. Тимошенка, форми називного – знахідного відмерли не так через політичні обставини, як «через свою граматичну невідмінність» [12, с.187].

За переконаннями І. Огієнка, «затирання» цієї «української особливості» відбувалося також за допомогою урядових наказів через школу, пресу, видавництво, а найголовніше – через «Український правопис». Видання «Українського правопису» різних років, відповідно до соціально-політичних умов функціонування української мови, виразно засвідчують боротьбу, а згодом витіснення в знахідному відмінку множини форм іменників – назв свійських тварин, що збігаються з називним відмінком, формами, тотожними родовому відмінкові. Зокрема, в «Українському правописі» 1928 р. у знахідному відмінку множини для назв неосіб подано тільки ті форми, що збігаються з називним відмінком (*по коні, за телята, про гуси, корови, воли, свині, метелики*), а ті, що збігаються з родовим, наведено для назв осіб (*про гостей, за молодиць (і молодиці)*) і т. ін. [13, с.44], тоді як в «Українському правописі» 1933 р. у знахідному відмінку множини рекомендовано надавати перевагу формам, що збігаються з родовим відмінком: «Іменники – назв тварин, поряд з формою = родовому відмінку мають **інколи** і форму називного відмінка: *коней (і коні), волів (і воли); свиней (і свині), корів (і корови), гусей (і гуси), курей (і кури); гусят-(а), курчат-(а)*, [14, с.31, 38, 41, 43, 44]. П.Д. Тимошенко зауважував, що в 1933 р. була прийнята ухвала, відповідно до якої форми на зразок пасу корови, бачу хлопці «треба ліквідувати, встановивши замість них, як єдино нормативні, форми пасу коней, бачу хлопців» [12, с.187].

В «Українському правописі» 1946 р. зазначено, що «іменники назви деяких свійських тварин вживаються **переважно** у формі називного відмінка: *знати вівці, пасти корови (рідше – овець, корів)*», аналогічно: *коні (і коней), воли (і волів), гусята (і гусят), курчата (і курчат)* [15, с.66, 76, 79]. Проте вже в «Українському правописі» 1960 р. зазначено, що іменники – назви деяких свійських тварин так само як і інші іменники, що означають істоти, «мають **переважно** форму, однаковою з родовим відмінком»: *коней (і коні), волів (і воли); овець (і вівці), корів (і корови); гусят (і гусята), курчат (і курчата)*, але *оленив, жуків, горобців* [16, с.76, 87, 91]. Цю тенденцію збережено і в чинному «Українському правописі» [17, с.67, 76, 79].

Отже, форми знахідного відмінка множини у формі називного відмінка, як переконливо доводить І. Огієнко, належать до самобутніх морфологічних особливостей української літературної мови і є живими ознаками народної мови. Основною причиною їх обмеженого вживання в ХХ ст. мовознавць уважав політичні вимоги «підсоветської України»: «щоб наблизити українську мову до російської, щоб наблизити українську складно до своєї» [6, с.260], через що постійно закликав «оберегати питоменні риси української мови, плекати, їх як зіницю ока свого» [6, с.422-423].

На початку ХХІ ст. форму знахідного відмінка множини, що збігається з називним відмінком і має паралельні форми родового відмінка, визнано нормативною для іменників усіх родів, що є назвами істот-неосіб. Їх широкো вживають у художній літературі та зрідка – в публіцистиці. Проте вичерпні списки іменників, для яких нормативними в знахідному відмінку множини є паралельні форми називного – родового відмінків, а для яких – лише родового, зважаючи на особливості історичного розвитку відмінкової системи української мови, сьогодні установає складно.

Список використаних джерел:

1. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській мові / І.Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1971. – 120 с.

2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398 с.
3. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові: На матеріалах пам'яток XVI ст. / І.М. Керницький. – К. : Наукова думка, 1967. – 287 с.
4. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 304 с.
5. Наконечний М. Українська мова : програма-конспект з додатком про новий правопис український / Микола Наконечний. – Харків : Рух, 1928. – 264 с.
6. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рідна мова / Іван Огієнко (митрополит Іларіон) ; [упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик]. – К. : Наша культура і наука, 2010. – 436 с.
7. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова / Іван Огієнко (митрополит Іларіон) ; [упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик]. – К. : Наша культура і наука, 2011. – 355 с.
8. Сопоставительная стилистика русского и украинского языков / [Г.П. Ижакевич, В.И. Кононенко, Н.Н. Пилинский, В.А. Сиротина]. – К. : Вища школа, 1980. – 208 с.
9. Сучасна українська літературна мова : морфологія / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1969. – 583 с.
10. Сучасна українська літературна мова : підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін. ; за ред. А.П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.
11. Тараненко О.О. Словозміна української мови / О.О. Тараненко. – Nyiregyháza, 2003. – 198 с.
12. Тимошенко П.Д. Питання нормалізації синтаксису української літературної мови в радянську епоху / П.Д. Тимошенко // Синтаксична будова української мови. – К. : Наукова думка, 1968. – С. 182-191.
13. Український правопис. – Х. : Радянська школа, 1928. – 96 с.
14. Український правопис. – Х. : Радянська школа, 1933. – 96 с.
15. Український правопис. – К. : Українське державне видавництво, 1946. – 179 с.
16. Український правопис. – 2-е вид., випр. і доповн. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 272 с.
17. Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Інститут української мови. – 6-е вид., стереотип. – К. : Наук. думка, 1997. – 238 с.

In this article the linguistic opinions of I. Ohijenko are considered in relation to functioning in Ukrainian literary language of accusative of nouns – names of creatures of the plural in form of nominative case. The scientific ideas of scientist are analyzed in the context of development of modern Ukrainian linguistics and language practice. The enumeration of nouns – names of unpersons, that in the accusative of the plural have a form of nominative is offered, place of these forms in the modern system of inflexion of nouns are determined.

Key words: noun, accusative case, nominative case, genitive case, the plural, masculine, female, neuter.

Отримано: 10.02.2017 р.